

DİN VE SOSYAL BÜTÜNLEŞME

Prof. Dr. Ünver GÜNAY*

Sosyoloji tarihi ile meşgul olanların dikkatini çeken önemli hususlardan biri, toplumla ilgili en orijinal görüşlerin, sosyal olayların realitesinin insanlar üzerindeki nüfuzunu en güçlü bir şekilde hissettirdiği toplumsal çalkantı ve kriz dönemlerinde ortaya atıldığı vakıasıdır (1). Hakikaten bu devrelerde insan düşüncesi ve hassasiyeti sosyal problemler ve özellikle bunlardan hayatî önemi haiz olanlar üzerinde temerküz etmektedir.

Beşer hayatının, bilim ve teknik alanındaki büyük ilerlemeler, sanayileşme ve şehirleşmenin beraberinde sürüklediği hızlı sosyal, ekonomik ve kültürel değişmelere sahne olduğu çağımızda ise, toplumların karşı karşıya buldukları en önemli meselelerden biri, hiç şüphesiz sosyal bütünleşme problemidir. Gerçekten de, sanayi ihtilalinin geleneksel toplumların yaşayışında ve sosyal yapılarında meydana getirdiği büyük değişiklikler ve bunları müteakip ortaya çıkan toplumsal istikrarsızlık, çalkantılar ve çözümler, kendilerini toplumların bilimsel incelemesine vermiş bulunan sosyologların dikkatini bütünleşme konusu üzerinde çekmiş olup, Fransız Sosyoloji Ekolünün kurucusu E. Durkheim modern sosyologlar arasında sosyal bütünleşme konusu üzerine eğilme geleneğinin öncüsü olmuştur. Durkheim'den sonra pek çok sosyolog bütünleşme konusu üzerinde durmuştur ve halâ da durmaya devam etmektedir. Mamafih, sosyal bütünleşme konusu, gerçekte hemen her devirde toplumsal istikrar ve ahengin devamı açısından her toplum için önemli bir sorun olmuş ve bu bakımdan da düşünürlerin dikkatini üzerine çekmiştir. Nitekim, meselâ sosyoloji ilminin İslâm dünyasındaki büyük öncüsü ve

(*) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Bk. G. Bouthoul, Histoire de la Sociologie, Paris, PUF, 1967, s. 5.

hattâ adını koymamakla birlikte gerçek kurucusu sayılabilecek olan XIV. yüzyılın büyük mütefekkeri İbn Haldun (2), içtimâî hayatın teşekkülü ve dinamizminin enerji kaynağı olarak telâk-ki ettiği asabiyet meselesi üzerinde önemle durmakla, sosyal bütünleşme problemine el atmada da öncülük etmiş bulunmaktadır.

Çeşitli faktörlerin rol aldığı karmaşık bir olay olan sosyal bütünleşmenin din ile olan münasebetleri konusu ise, din ve toplumun karşılıklı ilişkileri, etki ve tepkilerini incelemeyi kendilerine konu edinmiş bulunan din sosyologlarının üzerinde önemle durdukları bir mevzudur. Öyle ki, XX. yüzyılın başlarında bağımsız bir bilim dalı olma imkânına kavuşmuş bulunan din sosyolojisi, ilk dönemlerde kendini felsefi spekülasyonlar ve sosyografik tesbitlerden tam anlamıyla kurtaramamış olmakla birlikte, giderek sosyolojik problemlere el atmaya yönelmiş ve işte bu meydana din sosyologlarının üzerinde önemle durdukları meselelerden biri sosyal bütünleşmenin dinle ilişkileri konusu olmuştur. Nitekim, din sosyologlarının bu konunun araştırılmasına verdikleri önem, Polonya'da 5-6 Eylül 1959 da 130 kişinin iştirakıyla düzenlenen 6. Milletlerarası Din Sosyolojisi Konferansının «Sosyal Bütünleşme ve Din» münasebetlerine tahsisi ile sonuçlanmıştır. Ülkemizde ise, din sosyolojisi biliminin ilk ciddi temsilcisi olan Ziya Gökalp, sosyal bütünleşme ve din münasebetleri çerçevesinde özellikle milli bütünleşmede dinin rolü konusuna el atmada öncülük etmiştir.

Bununla birlikte, Din Sosyolojisi bakımından sosyal bütünleşme ve din münasebetleri konusunun tam anlamıyla halledilmiş olduğunu düşünmek de hatalı olacaktır. Meselâ konu islâmiyet ve özellikle bizim toplumumuz açısından amprik bir yaklaşımla ele alınmak üzere pek çok bakımlardan el değmemiş olarak ortada durmaktadır. Bu tür deneysel ve objektif din sosyolojisi çalışmalarını beklerken, burada konuyu, genel hatları ve temel meseleleri itibariyle göz önüne sermek istiyoruz. Ancak buna geçmeden önce sosyal bütünleşmeden ne anlaşıldığını açıklamamız gerekecektir.

2. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. : Ü. Günay, «İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü. İbn Haldun», Ata. Üniv. İl. Fak. Dergisi Sayı : 6 1986, s. 63-104.

1. Sosyal Bütünleşme Nedir?

Birleşmek, kaynaşmak, birlik, ahenk ve denge içinde bulunmak, yekvücüd olmak... gibi manâlara gelen ve Batı dillerindeki «İntegration»un karşılığı olan «bütünleşme» sosyolojide, toplumdaki küçük ya da alt gruplar, cemaatlar, menfaat birlikleri, müesseseler gibi sosyal yapının çeşitli unsurları arasındaki tamamlanma ve kaynaşma durumunu ifade etmektedir. Başka bir bakımdan sosyal bütünleşme, bir toplumu meydana getiren fertlerin, farklı gruplarının ve daha geniş muhtelif ünitelerin karşılıklı bağımlılık ve ahenk içerisinde bir düzen teşkil edecek şekilde birleşmeleri sürecinden ibarettir. Bir başka açıdan da sosyal bütünleşme, bir toplum ve sosyal grup içinde hakîm olan kültürel değerlerin toplumu meydana getiren fertler tarafından alınarak, kendilerine mâl edilmesi ve böylece fertlerin toplumun sosyo-kültürel değerlerini kazanarak onunla uyumlu bir şekilde yaşama durumuna gelmeleri sürecini ifade etmektedir.

Bir toplumun, sosyal grubun veya sosyal sistemin varlığını ve hayatîyetini devam ettirebilmesi, üyelerinin sistemi meydana getiren kısımların birarada birbirlerine bağlı kalmalarına yani grubun istikrarına, bir bütün teşkil edecek surette kısımların birbirine uymuş veya uydurulmuş olmasına bağlıdır. Sosyal grubun, toplumun istikrarı ve devamı bütünleşme derecesi ile yakından alâkalıdır. Bütünleşme, birbirinden ayrı olan parçaların bir ünite halini almasını temin eden vetiredir. Bu bakımdan sosyal bütünleşme bir çeşit içtimaî teşkilatlanma vetiresini, çeşitli sosyal faaliyetlerin birbirleriyle olan ahenklilik derecesini ifade etmektedir. Bir toplumun bütünleşmesi, toplum fertlerinin birbirleriyle olan karşılıklı bağlantılarını da ifade ettiğine göre, toplumların bütünleşme ve ahenklilik dereceleri de farklı seviyelerde gerçekleşecektir. Öte yandan sosyal bütünleşme, toplumdaki türlü teşkilatlar ve faaliyetlerin birbirleriyle olan ahenklilik derecesini de ifade ettiğine göre, aynı bir toplumun filan bakımdan oldukça yüksek ve falan bakımdan da daha az derecede, v.b. şekillerde bütünleşmiş olabileceğine de işaret etmek gerekir.

Sosyal grupların bütünleşmesinde çeşitli iç ve dış faktörler rol alır. Meselâ bütünleşmede üyelerin sayısı çok önemlidir. Aynı şekilde mekân birliği de bütünleşmeyi sağlayıcı faktörlerdendir. Bütünün parçalarının birbirine benzemesi demek olan homojenlik de bütünleşmede oldukça etkili olan temel bir faktör-

dür. Hakikaten meselâ kültürel bakımdan heterojen olan grupların ileri derecede bir bütünleşmeyi gerçekleştirmesi pek mümkün olmamaktadır. Mütecanis bir kültürde yeni kültürel unsurların yayılması toplumda hızlı bir sosyal değişmeyi yaratmakta, gayrimütecanisliği artırmakta ve bütünleşmeyi güçleştirmektedir. Aynı şekilde, toplumdaki ileri derecede bir sosyal mobilite ve akıcılık da sosyal bütünleşmeyi güçleştiren faktörler arasında yer almaktadır. Sosyal gurubun bütünleşmesinde liderlik ve disiplinin önemi büyüktür. Bütünleşme sürecinde psikolojik faktörler de önemli rol oynarlar. Meselâ, fertlerin tatmin veya tatminsizlik duyguları, güvenlik duygusu, moral, ...gibi unsurlar toplumda birlik şuurunun kesafetini etkilemektedirler. Nihayet, ulaştırma ve haberleşme vasıtaları da, bir toplumda kitle kültürünün yaratılması ve yaygınlaştırılmasında ve böylece sosyo-kültürel bütünleşmenin sağlanmasında oldukça etkilidirler.

Bütün bu hususlar göz önüne alındığında, toplumlarda çeşitli sosyal bütünleşme tiplerinin ortaya çıkmakta olduğu da kolayca anlaşılır. Bir topluma mensup kişilerin fiil ve davranışlarının, o toplumun ilişkilerini yöneten normlarla ahenkli bir şekilde koordine edilmiş olması halinde ortaya çıkan bütünleşmeye «normatif bütünleşme» adı verilmektedir. Parsons'a göre, toplumda böyle bir bütünleşmenin meydana gelebilmesi, toplumun ortak değerlerinin, sosyal sistemlerin yapısal unsurlarında müesseseseleşmiş olması şartına bağlıdır. Toplumda yüksek derecede bir normatif bütünleşme sosyal istikrarı ve böylece sosyal sistemin sürekliliğini sağlar. Çünkü bu yolla toplum üyelerinin sosyal normlar üzerinde ittifakı temin edilmiş olacağı gibi, aynı zamanda bu normların nesilden nesile intikal ve müstakbel nesillerin onlara uygun hareketi de sağlanmış ve böylece sosyal sistem devamlılık kazanmış olacaktır.

Bir başka bütünleşme şekli «fonksiyonel bütünleşme»dir. Burada fertlerin mensup buldukları toplumda işgal ettikleri mevkiler ve oynadıkları roller itibariyle yani-sosyal fonksiyonları bakımından birbirlerini karşılıklı olarak tamamlamaları söz konusudur. Buna göre fonksiyonel bütünleşme, toplumdaki iş bölümünün ahenkli bir şekilde gerçekleşmesinin bir sonucu olmaktadır. Mamafih orada toplumun her çeşit normları, müesseseleri ve değerlerinin önemli bir rol oynadıkları da muhakkaktır. Buna göre fonksiyonel bütünleşme, kültür unsurlarının cemiyet mekanizmasını ahenkli bir şekilde işler hale getirecek şekilde bi-

rer fonksiyon ifa etmeleri neticesinde ortaya çıkan sosyal entegrasyonu ifade etmektedir.

Her halükârda bütünleşmede kültür unsuru önemli bir rol almaktadır ve kültürün maddi unsurlarının yanı sıra manevî unsurlarının da ahenkli bir bütün teşkil edecek surette «bir manâ etrafında toplanarak bir birlik meydana getirmeleri» halinde ortaya çıkan bütünleşme halinde ortaya çıkan bütünleşme şekli en uyumlu sosyal bütünleşme modeli olarak vasıflandırılmaktadır. Zira, kültürün çeşitli unsurları arasındaki münasebetin bir makinanın parçaları arasındaki münasebet kadar sıkı olduğu fonksiyonel bütünleşme, unsurlar ve gruplar arasında kuvvetli bir manevî birliği icap ettirmediği halde, bir manâ etrafında sosyal bütünleşme halinde unsurların bir fonksiyon icabı bütünleşmesinin ötesinde, ihtiva ettikleri öz karakterleri itibariyle birbirlerini tamamlamaları söz konusu olup, burada adetâ unsurların birbirlerini tamamlayarak bir birlik ve bütünlük oluşturmaları, bir san'at eserinin çeşitli unsurlarının ahenkli ve bedîî bir tarzda bir araya gelerek bir eser meydana getirmelerine benzetilmektedir (3). Bir mana etrafında mükemmel bir şekilde bütünleşmede ise, hiç şüphesiz toplumun manevî kültür unsurları arasında önemli bir mevkiye sahip bulunan ve toplumdaki temel rollerinden biri bağlayıcılık fonksiyonunda toplanan din, temel faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır ki, bu husus bizi, sosyal bütünleşmenin din ile olan münasebetleri konusuna götürmektedir.

2. Sosyal Bütünleşme ve Din

Sosyal bütünleşmenin din ile olan karşılıklı münasebetleri konusunu burada biz, sadece dinin sosyal bütünleşme içerisindeki yeri ve rolü açısından ele alacağız. Gerçi din ve toplum arasındaki münasebetlerin karşılıklı oldukları göz önüne alınırsa, sosyal bütünleşmenin din üzerinde etkilerinin bulunduğu da kolayca anlaşılacaktır. Bununla birlikte biz, bu sonuncu tür etkilerin ele alınışını bir başka çalışmaya bırakarak, burada sadece sosyal bütünleşmede dinin rolü meselesi üzerinde ana hatları ile durmak istiyoruz.

Dinin sosyal bütünleşme içindeki yeri ve rolü konusu ise, bizi dinin sosyal fonksiyonları meselesine götürmektedir. Herne

3. A. Kurtkan, Genel Sosyoloji, İstanbul, 1976, s. 292-301.

kadar E. Durkheim ve onun etrafında toplanmış bulunan Sosyoloji Ekol'ün sürüklendiği redüktivizme düşerek dini sırf içtimai hayatın bir fonksiyonu olarak görmek te hatalı ise de (4), toplumda, islâm alimlerinin «korku ile karışık saygı»yı (beyn'el-havfi ver-reca) uyandırdığını beyan ettikleri (5) ve R. Otto tarafından «korkutucu ve büyüleyici sır» (mysterium tremendum fasinomum) (6) olarak nitelenen «kutsal»ın tecrübesi veya yaşanması (7) şeklinde tanımlanan ve bu bakımdan da gerçek varlık sebebi ve spesifik karakteri itibariyle başka her türlü ferdi ya da sosyal kategoriye veya olaya ircası mümkün olmayan kutsalla kurulan manevî, yüce, transantal ve ilâhi bağla belirlenen dinin, bu kendi öz gayeliliğinin dışında birçok sosyal fonksiyonlara sahip bulunduğu da, çeşitli tarihi ve sosyolojik örnekleriyle açıkça anlaşılabilir bir husustur. Gerçi, toplumu herhangi bir iç veya dış prensip etrafında birleşmiş bir organizma olarak gören ve bu bakımdan da orada mevcut bulunan herbir unsurun toplumun bütünü için lüzumlu ve ihtiyaç neticesi vücûd bulduğunu öne sürerek, bütün inanç ve ameller mecmuu ile dini bu açıdan değerlendiren fonksiyonalist din nazariyelerinin (8) aşırılıklarına sürüklenmek suretiyle, dinde var olan her şeyin bir fonksiyona binaen mevcut olduğunu iddia etmekte hatalı olmaktadır. Zira toplum, birbirleriyle bazan uyuşan, bazan paralel bir şekilde yan yana yer alan ve bazan da birbirini nakzeden kurumlar ve grupların karmaşık bir bütününden ibaret olup toplum hayatı adetâ birbiriyile çelişen kuvvetlerin bir dengesi içinde işlemektedir (9); ve fiiliyatta dinin ihtiva ettiği unsurların yerine göre toplumda ahenkli bir fonksiyonundan söz etmek mümkün olduğu gibi, bu fonksiyonu yerine getirmemesine (dysfonction) ve hattâ fonksiyonsuzluğuna da şahit olunmaktadır (10). Her halükârda, H. Desroche'nun işaret ettiği üzere tecrübeye dinin, durum ve şartlara göre sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı fonksiyonunun (foncti-

4. Bk. E. Durkheim, *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse*, Paris, PUF, 1960.
5. Krş. el-Gazalî, *İhya*, İstanbul, 1975, C. IV, s. 259-347.
6. R. Otto, *Le Sacré*, Paris, Payot, 1969.
7. J. Wach, *Sociologie de la Religion*, Paris, Payot, 1955, s. 17.
8. Bk. E. Pin, «Analyse Fonctionnelle des Phénomènes Religieux. Religion et Intégration Sociale», *Essais de Sociologie Religieuse*, Paris Spes, 1967, s. 54-68; B.R. Scharf, *The Sociological Study of Religion*, Londra, 1970, s. 73-92.
9. S. Dönmez, *Sosyoloji*, İstanbul, 1978, s. 196.
10. Bk. E. Pin, a.g.e. s. 58-59; J. Labbens, *La Sociologie Religieuse*, A. Fayard, 1959, s. 86-93.

on d'attestation) yanı sıra ihtilâfa vesile teşkil edici (fonction de contestation) ve hattâ toplumda protesto rolü oynayıcı (fonction de Protestation) fonksiyonlarının (11) bulunduğunu da belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte, J. Wach'ın da kuvvetle işaret ettiği gibi, dinin toplum içerisindeki yapıcı ve birleştirici rolü ihtilaf yaratıcı ve paraçlayıcı fonksiyonunu kat kat aşmakta olup, herne kadar toplumdaki birlik ve bütünleşmenin temini dinin ne niyeti ve ne de asıl gayesi olmamakla birlikte din, neticede sosyal bütünleşmeyi gerçekleştirmeye yönelmektedir (12). Çünkü bir din, herhangi bir toplumda yayılıp yerleştiği ve kökleştiği andan itibaren, orada çeşitli inançlar, müesseseler, normlar, değerler, âdetler, tavır ve davranış modelleri aracılığı ile hayatîyet bulmakta ve bu şekilde o, toplumun sosyal varlığı ile kaynaşarak, toplum fertlerini dinî ve sosyo-kültürel bütünleştirici bir fonksiyon görmektedir. Gerçekten de bu hüküm, özellikle inancı ve sisteminin temelinde «Tevhid» akîdesini yerleştirmiş bulunan İslâm dini ve bu dini kucaklamış bulunan müslüman topluluklar için geçerli olan bir husustur. İslâmiyette ise esas kaynak Kur'an-ı Kerim'dir. İslâm dini onun getirdiği vahyî esaslara dayanmakta, müslüman topluluklar temelde onun inanç esasları etrafında toplanmış bulunmakta ve İslâm medeniyeti her şeyden önce ondan aldığı ruh sayesinde vücûda gelmiş bulunmaktadır. Massignon'un ifade ettiği gibi, eğer Hıristiyanlık temelde İncil'den önce İsa'nın şahsiyetinin kabulü ve taklidi esasına dayanıyorsa, İslâmiyetin de her şeyden önce Kur'an-ı Kerim'in kabulü esasına dayandığını belirtmek gerekir (13). Bu bakımdan, burada, İslâm dininin temel kitabı olan Kur'an-ı Kerimle münasebeti açısından sosyal bütünleşme konusu üzerinde özellikle durmamız yerinde olacaktır.

3. Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Bütünleşme

İslâm dini, insanlara tebliği anından itibaren gayet sür'atli bir yayılma hızı göstermiş ve ortaya çıkışından çok kısa bir zaman sonra oldukça geniş bir alana yayılarak, büyük sayıdaki, çeşitli kültür ve milletlerden insan kitlelerini güçlü bir iman ışığı etrafında birleştirerek, bağrında toplamayı başarmıştır. Bu kadar farklı sosyo-kültürel statülerdeki kişiler ve grupların, farklılıklarını adetâ bir potada eriterek, böylesine mükemmel bir ma-

11. Bk. H. Desroche, *Sociologies Religieuses*, Paris, PUF, 1968, s. 56-74.

12. J. Wach, a.g.e., s. 351.

13. L. Massignon, *Opera Minora*, Beyrut, 1963, C. I, s. 16.

nâ birliği teşkil etmelerinde ise, hiç şüphesiz Kur'an-ı Kerim'in ortaya koyduğu esaslar vasıtasıyla yaratılan birlik ve bütünlük suuru en başta gelen rolü oynamış bulunmaktadır. Hakikaten, başta kabile düzeninin hakim olduğu, kültür seviyesi son derecede düşük ve putperest Araplar olmak üzere, çeşitli inanç, kültür ve ırklardan insanları evrensel daveti etrafında toplamış bulunan İslâm dininin, böylesine mükemmel bir manevi ve sosyo-kültürel birliği gerçekleştirmedeki başarısında onun esas kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'in «Tevhid» akidesi etrafında insanları toplamak üzere yaptığı çağrının önemi büyüktür. Gerçekten de Kur'an-ı Kerim'in, insanları dine davet ederken üzerinde durduğu ilk husus, İslâmın iman esaslarından birincisi olan «Birlik» inançı yani Allah'ın varlığı ve birliğine inanç etrafında insanların toplanması konusudur. O şekilde ki, Kur'an-ı Kerim'in hemen hemen her suresi ve her sayfasında bu konunun işlendiğine şahit olmaktayız. Hattâ Kur'an-ı Kerim'de belirtildiğine göre bu konu aslında bütün peygamberlerin tebliğlerinin de esasını teşkil etmiştir (14). Esasen Kur'an-ı Kerim'e göre her şeyin yaratıcısı Allah'a inanç insan fitratında ezelden beri yaşıyan bir esastır. Çünkü insanlar fitrat misakında Allah'ın «Ben sizin Rabbiniz değilmiyim?» sualine «evet» cevabını vermişlerdir (15). İşte bu bakımdan Kur'an-ı Kerim'de «Sen yüzünü dosdoğru dine, tam bir ihlâs ile çevir. (Bu din) Allah'ın o fitratıdır ki insanları onun üzerine yaratmıştır» (16) buyurulmaktadır. Allah'ın varlık ve birliğine olan bu inanç, delillcriyle isbata hazır ve bu halde insanın akıl ve muhakemesine, iz'an ve vicdanına sunulmuş bir akidedir. «Gökleri ve yeri yaratan Allah'tan şüpheniz mi var?» (17). «Yoksa onlar boşuna mı yaratıldılar?» (18). «Göklerde ve yerde müminler için âyetler vardır. Sizin yaratılışınızda, yeryüzünde deprenen hayvanların yaratılışında yakın sahibi olanlar için âyetler vardır» (19). «Şüphesiz ki göklerin yerin ve yaratılışında, gece ile gündüzün birbirini izleyişinde insanlara fayda ve kazanç veren şeylerle denizlerde koşan gemilerin yürüyüşünde, Allah'ın bulutlardan su yağdırarak ve kurumuş toprakları dirilterek onların üzerinde her çeşit hayvanları dolaştırışında, rüzgâr'arı estirişinde, bulutların yer ile gök arasında süzülüşün-

14. Bk. Hud: 26, 84; Enbiya: 22, 25.

15. A'raf: 172.

16. Rum : 30.

17. İbrahim : 10.

18. Kiyame : 36.

19. Casiye : 3, 4

de, akli başında olanlar için ibretler vardır» (20). Kur'an-ı Kerim, bir yandan insanları bir tek Allah'a kulluk etrafında toplanmaya çağırırken, öte yandan da, gerçekte bütün peygamberlerin tebliğlerinin esasını teşkil eden ve İslâmiyette kemâle ermiş bulunan bu Tevhid akidesi etrafında diğer din mensuplarını da birleştirmeye çağırmaktadır: «Ey ehli Kitab, geliniz aramızda birleşebileceğimiz bir kelime etrafında toplanalım. O da: Allah'tan başkasına kulluk etmemek, O'na hiçbir ortak koşmamaktır» (21).

Öte yandan Kur'an-ı Kerim, insanları tevhid inancı etrafında birleşmeye çağırırken bu davetini belli bir millete, sosyal çevreye veya gruba yapmamakta, hitabını bütün insanlığa yönelterek ona evrensel bir özellik vermektedir ki, bu husus Kur'an-ı Kerim'in manâ etrafında mükemmel sosyal bütünleşmeyi gerçekleştirmede en önemli özelliklerinden biridir. Kur'an-ı Kerim'in her yerinde bu konudaki davet geneldir ve evrenselidir. Bu hususta Kur'an-ı Kerim'de sık sık «Ey insanlar!» veya «Ey inananlar!» gibi hitap tarzlarının kullanıldığını görmekteyiz. İnsanlar veya inananlar çeşitli ülke, millet, kültür, sosyal çevre ve mevkiiden olabilirler. Ancak onlar Allah katında birdirler. Nitekim Kur'an-ı Kerim bütün müminleri «din kardeşliği» bağı altında birbirlerine bağlamış ve kenetleştirmiştir. Kur'an-ı Kerim «Müslümanlar kardeşler» buyurarak bunu açıkça beyan ediyor ve böylece inananları sevgi ve kardeşlik bağı altında yekvücüd olmaya çağırıyor (22). Müminlerin oluşturduğu bu kardeşlik birliği içerisinde her çeşit sosyal farklılıklar kaynaşacaktır. Cemaatla kılınan namaz ve hac ibadeti sırasında müminlerin teşkil ettikleri birlik tabloları bu bütünleşmenin canlı örnekleridirler. Kur'an-ı Kerim, «Ey insanlar, gerçekten sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi (sırf) birbirinizle tanışmanız için milletlere ve kabilelere ayırdık. Şüphesiz ki sizin Allah katında en şerefliiniz takvaca en ileride olanınızdır» (23) buyurarak insanlar arasında hakikatte üstünlüğün ancak takva yoluyla olabileceğini, bunun ötesindeki farklılıkların bir şey ifade etmediğini belirterek insanları birlik ve beraberliğe, sevgi ve dostluk içinde anlaşıp kaynaşmaya çağırmaktadır. Aynı şekilde Kur'an-ı Kerim «Allah'ın ipine sımsıkı sarılın, sakın dağılmayın. Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın. Sizi

20. Bakara : 164.

21. Al-i İmran : 64.

22. Hucurat : 10.

23. Hucurat : 13.

birbirinize düşman iken sizin kalplerinizi birleştirdi. Onun nime-ti sayesinde kardeş oldunuz. Siz ateşten bir uçurumun kenarın-da idiniz, sizi oradan çekip çıkardı» (24) buyurarak, aynı birlik ve kardeşlik ilkesini vurgulamaktadır. Bunun gibi «Allah'a ve Resulüne itaat edin, sakın nizaa düşmeyin» (25) buyururken de hep müminleri bu ideal birlik ve bütünleşmeye teşvik edici, ba-rış ve kardeşlik üzerinde durulmaktadır. Yine Kur'an-ı Kerim'de sık sık vurgulanan doğruluk (26), sabır (27), itaat (28), iyilik ve yardımseverlik (29), çalışkanlık (30), af ve merhamet (31),... gibi bir müminde bulunması istenen güzel huylar, inananların birbiriyle sevgi bağı altında sıkıca kaynaşmasını sağlayıcı önemli moral faktörler olarak dikkati çekmektedirler. Kur'an-ı Kerim'de sosyal bütünleşmeye yöneltici bu tür örnekleri oldukça çoğaltmak mümkündür. Gerçekte ise, konuya bütünleşme açısin-dan bakıldığında Kur'an-ı Kerim'de geçen bütün emir ve yasak-lar, teşvikler ve tavsiyelerin, namaz, oruç, zekât, sadakalar, hac, kurban, Allah'ı anmak gibi bütün ibadetlerin hep sosyal bütünleşmeyi sağlamaya yönelik faktörler oldukları ifade edilebilir.

4. Teoriden Pratiğe

Kur'an-ı Kerim'de sosyal bütünleşme konusundaki yukarıda-ki tesbitlerin, şimdi de uygulamadaki durumuna geçmek gere-kirse, şüphesiz bu konuda Hz. Peygamber döneminin bizim için ilk ve en canlı örnek olduğunu belirtmemiz gerekir. O dönemden zamanımıza kadar müslüman topluluklar içerisinde Kur'an-ı Kerim'in sosyal bütünleşme ile ilgili prensiplerinin tatbikattaki durumunun bütün genişlik ve derinliği içerisinde ele alınışı ise bu çalışmanın sınırlarını kat kat aşan engin bir araştırma konu-sudur. Bununla birlikte burada konu ile ilgili bazı hususlara işa-ret edilebilir.

İslâmiyet ve sosyal bütünleşme konusu üzerinde önemle dur-muş bulunan M. Watt, «Islam and the Integration of Society» ad-lı eserinde, karmaşık bir hadise olduğunu ifade ettiği İslâmiyeti

24. Al-i İmran : 103.

25. Lokman : 17.

26. Tevbe : 7; Hud : 112

27. Bakara : 153.

28. Al-İmran 32, 132, 159; Enfal : 46.

29. Tevbe : 71; Al-i İmran : 92; Bakara : 267.

30. Necm : 39.

31. Al-İmran : 31, 159.

ve orada ortaya çıkan belli başlı dinî, tarihî ve sosyal hadiseler ve gelişmeleri ekonomik durum ve gelişmelerle münasebete koymak suretiyle, müslüman toplumların sosyal bütünleşmesinde ekonomik faktörün önemini vurgulayarak, sırf dinî faktörün bütünleştirici rolünü talî dereceden addetmek eğilimini göstermektedir (32). Buna karşılık T. Izutsu, Kur'an-ı Kerim'in, cahiliye devrindeki kan akrabalığı bağı üzerine kurulu toplum anlayışı yerine, dinî inançlara dayalı toplum anlayışını getirdiğini öne sürmektedir (33). Mamafih, bir kısım din sosyologlarının, orada tabii bağlarla dinî bağların çakışması sebebiyle «tabii dinî gruplar» adını verdikleri, kabile düzeninin hakim olduğu toplulukların da bir bakıma dinî topluluk şekilleri olmalarına karşılık, Izutsu'nun Kur'an'a atfettiği ve din sosyologlarının «münhasıran dinî gruplar» adını verdikleri topluluk şekilleri içerisinde tabii bağların kendi ölçülerinde önemlerini korumaya devam ettikleri gerek tarihi ve gerekse sosyolojik, çeşitli örnekleriyle bilinen bir husustur. Öte yandan, bir Türk sosyoloğu, «tabakalaşma yapısı bakımından verilen statülerle şekillenen bir tabakalaşma piramidine sahip zümre cemiyeti modelini temsil eden Orta Çağ Hristiyan cemiyetlerinin sosyal bünyelerinin statik karakterinden doğan ve dinin bağlayıcı rolü sayesinde bütünleşen bir sosyal entegrasyonu arzetmelerine karşılık, kölelikten kurtuluş için mümkün olan her türlü sosyal mobilite kapılarını ardına kadar açan İslâm aleminde Avrupa'nın karanlık çağına rastlayan bir devirde, hiç bir sosyal tabakanın ezilmesine imkân vermeyen mükemmel iç kuvvetlere sahip bir bütünleşmenin mevcut bulunduğuna» işaret etmektedir (34). Gerçekten de, Kurtkan'a göre, meselâ, Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devrindeki bütünleşme, manâ etrafında birleşmenin mükemmel bir örneğini temsil etmektedir. Ne Türk ne Müslüman olmayan grupları dahi bir dış halka halinde Türk-İslâm nüfusun kültürel değerlerine istekle yönelten bu entegrasyon durumu, İmparatorluğun bütün müesseselerinde yükselme devri boyunca hep aynı (içten pekiştirici) prensiplerin kökleşmiş olmasından kaynaklanmakta olup; bu prensipler: içten büyümeye imkân veren maddî şartlar, orta sınıflaşmaya yol açan kültürel değerler; ve maddî manevî hedefleri muvazene halinde tutan ve bir noktadan sonra maddeyi manâ hedefi için basamak haline getiren değer hükümleridir. Ancak,

32. Bk. W. M. Watt, *Islam and the Integration of Society*, Londra, Routledge and Kegan Paul, 1970.

33. T. Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, Ankara, 1975, s. 72.

34. Bk. A. Kurtkan, a.g.e., s. 302-304.

yine Kurtkan'ın gayet yerinde olarak ifade ettiği üzere yükselme devrinde böylesine mükemmel bir bütünleşmeye imkân veren bu pekiştirici öz, gerçekte kaynağını İslâmiyetin sosyal gelişmeyi sağlayıcı özünden almakta olup, bu öz ruh, maalesef sonraki devrede kaybedilmiştir (35). Öyle ki, Ülkemizde, meselâ mezhep suuru farklılıkları ile sosyo-ekonomik tezaadın, milliyet duygusunu ve dolayısıyla da milli birlik ve bütünleşmeyi, yıprattığı gerçeği, ancak Cumhuriyet döneminde idrak edilebilmiş bir husustur (36). Bu noktada, keza Ülkemizde, ancak Cumhuriyetle birlikte devletimizin değişmez bir esası halini alan lâikliğin, din ve mezhep farklılıklarının milli birlik ve bütünleşmeyi bozucu, olumsuz etkilerine karşı en büyük emniyet subabı bir prensip olduğunu belirtmeliyiz. Bu bakımdan, konu ile ilgili değerli çalışma ve görüşlerin sahibi olan A. Kurtkan ile birlikte İslâmın, «Birlik prensibinin, sosyal bünyede mevcut parçalanma temayüllerini önleyebilmesi ve böylece İslâmın özünü muhafaza edebilmesi» (37) nin ancak lâiklikle mümkün olduğu kanaatimizi ısrarla belirtelim.

Aslında, yukarıda da işaret edildiği üzere, gerçi İslâm dini temelde birlik akidesi üzerine oturmuş bulunmakla birlikte, dinin fiiliyatta toplumların sosyal bütünleşme süreçleri içerisindeki fonksiyonu da, yorum durumu ve şartlara göre müsbet veya menfi olarak gelişebilmekte veya değişebilmektedir. Bunların sayısız tarihi örneklerini sıralamak bu makalenin sınırlarını taşımak olacaktır. Öte yandan, bizzat toplumun sosyal bütünleşme durumunun da çeşitli durum ve şartlara göre farklılıklar arzettiğine işaret etmek gerekir. Çünkü toplumun yapısı ve sosyo-kültürel seviyesi, sosyal bütünleşmeyi sağlayıcı faktörlerin etkinlik derecesine tesir etmektedir; ve bu durum sosyal bütünleşmede etkili olan manevî dini faktörlerin müessiriyetinin devamlılığı açısından da geçerli olmaktadır. İşte bu şekildedir ki, meselâ Orta Çağ cemiyetleri ile günümüzün modern toplumlarında sosyal bütünleşme durumu birbirinden farklıdır. Günümüzün modern toplumlarında, Orta Çağın geleneksel toplumlarına oranla insanların statüleri ve rollerinde büyük değişimler ortaya çıkmıştır. Gerçi zamanımızda eğitim ve öğretimin yaygınlaşması ve aynı şekilde kitle-iletişim araçlarının son derecede gelişip yaygınlık kazanması, sosyo-kültürel farklılıkları azaltmada önemli roller

35. Bk. A. Kurtkan, a.g.e., s. 303-305.

36. A. Kurtkan, *Din Sosyolojisi*, İstanbul, 1985, s. 508.

37. A. Kurtkan, *Türk Milletinin Manevi Değerleri*, İst., 1977, s. 45.

oyunmaktadır. Ancak çağımızda ferdin davranışları ile toplumun arzuları arasındaki uyumsuzluklar; müesseseler, gruplar ve tabakalar arası ahenksizlikler, siyasi ve ideolojik farklılıklar ve nihayet maddi kültür alanındaki hızlı gelişmelere karşılık, manevi kültür alanındaki gelişme ve değişmelerin aynı tempoda seyretmeyiş, günümüzün modern ve dinamik toplumlarını, önemli sosyal bütünleşme sorunları ile karşı karşıya bırakmaktadır. Sosyal farklılaşmanın ileri derecede gerçekleşmesi, işbölümü ve uzmanlaşma, sosyo-kültürel hayat yelpazesinin çeşitli dilimlerini adeta birbirinden ayırarak, kompartmanlaşmalara ve giderek ferdiyetçilik ve yalnızlığın yaygınlaşmasına imkân vermiştir; ve işte bu bakımdan Freyer'in belirttiği üzere (38), dinin toplum hayatındaki birleştirici ve bütünleştirici rolünün önemi günümüzde daha da artmıştır. Öyle ki, bu rolü dolduracak başka hiçbir profan mutlak değer de mevcut görünmemekte ve modern toplumların, ancak dinin manevî bütünleştirici etkisi sayesinde çalkantı ve çözülme problemlerinin pek çok yönleriyle üstesinden gelebilecekleri anlaşılmaktadır. Durkheim'in (39) «desencadré» yani «çerçeve yapısı bozulmuş ve fertleri dayanıksız kalmış, yalnızlığa itilmiş» toplumlar olarak vasıflandırdığı modern toplumlardaki intihar olayları ile dine bağlılığın çeşit ve derecesi arasında tesbit ettiği korelasyon da, dinin modern toplumdaki bütünleştirici rolünün dikkate değer bir göstergesi değildir?

Esasen din, -ve özellikle de İslâm dini- temelde, milli birlik ve bütünleşmenin vazgeçilmez aslı unsurudur. Böyle olduğu içindir ki, meselâ İslâmiyet, modern dönemde Müslüman milletlerin hemen hepsinin teker teker milli bütünleşmelerini sağlama da ana rollerden birini oynayabilmiştir. Bu bakımdan, -gerçi yine temelde İslâmiyet ile racizmi bağdaştırmaya kalkışmak asla mümkün görünmemekle birlikte, öte yandan, bu tezattan hareketle din ile milliyeti de birbirine zıtmiş gibi göstermeye kalkışmak, dinin gerek özünü ve gerekse sosyal fonksiyonları ile bunların dinamiğini bilmemekten ileri gelir. Şu halde, özellikle İslâmiyetin yukarıda işaret edilen, manâ etrafında birleştirici ve bütünleştirici dinamik ilkelerinin, iyi anlaşılıp olumlu şekilde yorumlandıkları sürece, hızlı sosyal değişmeler ve aynı zamanda önemli toplumsal bütünleşme problemleri ile karşı karşıya bulu-

38. H. Freyer, *Din Sosyolojisi*, Ankara, 19..., s.

39. Bk. E. Durkheim, *Le Suicide, Étude de Sociologie*, Paris Alcan, 1897.

nan toplumumuzun fertleri ve müesseselerinin ahenkli bir şekilde kaynaşması ve bu yolla büyük çoğunluğu Müslüman olan halkımızın milli birlik ve bütünleşmesinin daha sağlam bir şekilde sağlanması bakımından, sahip buldukları önemi kanaatimizce hiçbir şekilde gözardı etmemek gerekir.